

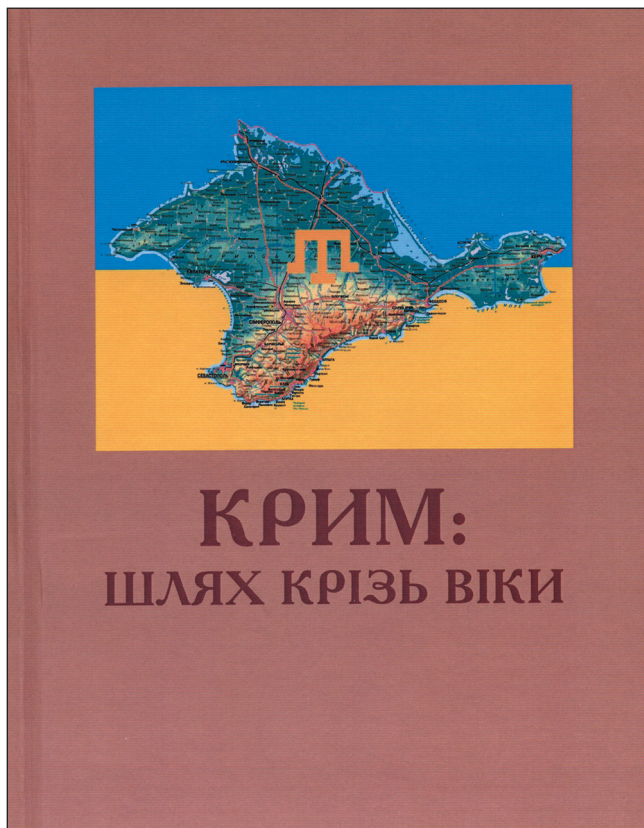
Шановні читачі!

*В Інституті історії України НАН України підготовлено й видано унікальну монографію
"Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях" (Київ, 2014. — 456 с.).*

Відповідальний редактор — Валерій Смолій. Упорядник — Геннадій Боряк.

*Авторський колектив книги представляє численну когорту академічних та університетських
учених-істориків і сходознавців. Вони спробували відповісти на актуальні, з їхнього погляду,
запитання не лише щодо маловідомих або призабутих, але й також стосовно добре знааних сторінок
багатовікової історії Криму та народів, які його населяли від найдавніших часів.*

*З дозволу відповідального редактора, доктора іст. наук, академіка НАН України В.А. Смолія
подаємо його "Вступне слово" до цього видання.*

Минуле Криму багате на події — величні і щасливі, трагічні й героїчні, власне, як і історія будь-якого іншого регіону з давньою, складною і суперечливою історією. Саме на півострові знайдено найдавніші на теренах України пам'ятки, які свідчать про те, що людина опанувала ці землі близько 100 тис. років тому. Першим кримським народом, назва якого відома нам з писемних (давньогрецьких, вавилонських, урартських, юдейських та перських) джерел, були кіммерійці. Невідомо звідки прийшовши у Крим, вони так само загадково зникли. Так само, як таври, від яких і походить доволі поширена назва Криму — Таврида (Таврика, Таврія).

Перебуваючи на перетині міграційних потоків, півострів за кількатисячолітню історію дав прихисток низці племен, назви яких нині відомі тільки науковому загалу. Тривалий час його історія була пов'язана зі скіфами, що заснували тут свою державу (остання столиця — Неаполь Скіфський). Скіфи створили

особливу систему взаємодії із грецькими полісами та державами (на західних землях — Херсонес Таврійський, на сході — Боспорське царство зі столицею в Пантікапеї). Таврида з її строкатим населенням була частиною еллінського світу: про неї писали в літературних творах Геродот та Евріпід; її життя відображене на фресках та мозаїках, скульптурах та ювелірних виробах з поховань скіфських царів, вироблених руками еллінських ремісників. Багата історична спадщина Давньої Греції була успадкована Римською імперією, у сфері впливів якої Крим перебував до VI ст. Вже тоді тут існували численні юдейські громади, які знаходили послідовників і серед автохтонного населення. Крим перебував на перетині політичних та економічних інтересів провідних європейських та азійських держав; утім, це не заперечувало одночасного існування тут низки незалежних держав і державних утворень, що постійно вели між собою боротьбу.

У війнах промайнула епоха набігів кочовиків. Скіфська держава була знищена в другій половині III ст. н. е. готами, вони у свою чергу в IV ст. н. е. були витіснені гунами. Після розпаду Римської імперії Крим потрапив до сфери впливу Візантії, яка перетворила на неприступну фортецю Херсонес, збудувала ряд укріплень на південному узбережжі (Алушту (Алушта) і Горзувіти (Гурзуф)) та гірському Криму (Сюрень, Ески-Кермен, Мангуп, Інкерман, Чуфут-кале). Врешті, коли берегів Чорного моря у боротьбі з печенігами сягнули інтереси молодшої Київської держави, тут з'являються і намагаються зміцнювати свою присутність русичі. У 988 р. (за іншими джерелами — у 989 р.) князь **Володимир**, оволодівши Корсунем, прийняв офіційне хрещення, що започаткувало поширення християнства на Русі. В XII ст. більшу частину півострова захопили половці. Середньовіччя стало часом тяжких випробувань для жителів півострова: постійні набіги кочовиків та облоги фортець, як правило, закінчувалися трагічно, — населення винищувалося чи виводилося в рабство, господарство приходило в занепад. Таким чином тут з'явилися і татари, які після перемоги над руськими військами на р. Калка зайшли в Крим на зимівлю і підпорядкували степову зону Ординському царству. Після розпаду Золотої Орди в степовому Криму вони створили власну державу (1441), яка невдовзі потрапила під протекторат Османської Порти.

Традиційно населення всіх імперій (Римської, Візантійської, Османської та Російської), яким історично належав Крим, було строкатим. У нетривалі часи мирного існування тут уживалися різні етнічні та етноконфесійні громади. З часом відпрацьовувалися моделі мирного співіснування, розподілу праці. Вони були універсальними впродовж майже трьох тисячоліть: степовий Крим з його посушливим різким кліматом служив прихистком кочовикам та їхнім багатотисячним табунам худоби; прибережну смугу посилено колонізували вихідці з Греції, Італії, Передньої Азії. Вони будували міста, займалися ремеслами і промислами, торгівлею, виробництвом вина. Етнічні групи в Кримському ханаті мали доволі сприятливі умови для свого розвитку: християнські й караїмські святині співіснували зі столицею ханату та ханським палацом, райя були заможними господарями й надійними платниками податків. Тоді не Крим належав Росії, а сама вона була васалом Ханату і до 1680 р. платила йому данину. Суперечності, що природно виникали в багатонаціональному і багатоконфесійному суспільстві, були використані згодом, коли Крим потрапив до сфери життєвих інтересів зміцнілої Російської імперії. У царському дворі Крим вважали "ключом Российских и Турецких владений". Скориставшись внутрішньою боротьбою у ханаті та ослабленням Османської імперії, Росія внаслідок низки дипломатичних заходів та воєн другої половини XVIII ст. спершу посадила на ханський престол свого ставленика, згодом економічно та демографічно знекровила ханат, і врешті в 1783 р. — під приводом зречення *Шагіна Серая* на користь *Катерини II*, анексувала півострів.

Володарювання російських імператорів у Криму тривало до 1917 р. За цей час його татарське населення зменшилося більше як на 450 тис. осіб. На нові землі спрямовувалися потоки російських й українських переселенців (передусім — селян), а також з'явилися іноземні колоністи, для яких російський уряд створював досить сприятливі умови. На 1917 р. найбільшим у етнічній структурі населення Криму (понад 41 % всього населення) стали росіяни. Однак така ситуація спостерігалася лише в містах. У степовому Криму співвідношення етнічних груп мало дещо інший вигляд: тут існували майже рівноцінні громади росіян, українців, татар і німців.

До епохи революційних потрясінь народи Криму підійшли із різним політичним багажем, істотно відрізнявся рівень їхнього культурного розвитку, гострота соціальних суперечностей. Традиційно ситуацію ускладнював геополітичний фактор. Це й стало підосновою жорсткого протистояння політичних сил на півострові. Впродовж кількох років війн і революцій в Криму змінилося вісім урядів, які запроваджували діаметрально протилежні політичні та соціально-економічні моделі суспільного існування. Переможницею із запеклої політичної і воєнної боротьби вийшла радянська Росія, що включила Крим як автономну республіку до складу Російської Федерації. Але тоді вона змушена була зважати на

події попередніх років, зокрема, союз, що склався між діячами українського та кримськотатарського національно-визвольних рухів щодо перетворення постімперських просторів на демократичну федерацію вільних народів. Позбавлені власної державності, обидва народи переживали етап піднесення національно-творчих процесів. Проти них і було спрямоване основне вістря політики більшовиків як в Україні, так і в Криму.

Декларуючи гасло рівності народів та політику коренізації, радянський уряд водночас здійснював активні колонізаційні заходи, в результаті яких планував вирішити свої внутрішні й зовнішньополітичні завдання. Низка земель Криму була визначена як колонізаційний фонд, де тогочасні кремлівські керівники планували створити єврейську республіку. Однак проект наразився на запеклий опір татарської громади, що врешті обумовило критичне загострення не лише міжнаціональних відносин, а й виникнення конфлікту між Кремлем та республіканським субцентром влади. Наслідки виявилися трагічними для кримськотатарського народу: в 1928—1931 рр. його керівництво було знищено, під гаслами боротьби з буржуазним націоналізмом зібрані і спалені рештки вцілілих старовинних рукописів та національно-демократична література; кримськотатарську мову спочатку перевели на латинську абетку, згодом замінивши її на кириличну. Історичні реалії були такими, що політика коренізації в радянському варіанті спричинила деградацію культурного життя не лише кримськотатарського народу, а й національних меншин півострова.

Часом надлюдських випробувань для народу Криму стала Друга світова війна. Нацисти практично знищили єврейську та кримчацьку громади півострова. Втрати воєнного лихоліття були підсилені діями радянського керівництва, що оголосило низку народів півострова колабораціоністами, і відразу ж після визволення провело тут масштабну етнічну зачистку. Понад 60 тис. німців та італійців депортували в перші дні війни, більш як 230 тис. татар, болгар, вірменів і греків примусово виселили у 1944 р. За роки війни населення Криму зменшилося вдвічі і на травень 1944 р. становило 780 тис., а після депортації кримських татар — близько півмільйона.

Повоєнного населення півострова вистачило б лише на заселення сучасних міст Сімферополя та Феодосії. Крим практично знелюднів і лежав у руїнах. Увесь тягар щодо його відновлення уряд СРСР поклав на простих трудівників, яких "примусово-добровільно" переселяли на півострів у помешкання депортованих. Це був драматичний період виживання на землях, де все нагадувало і про найстрашнішу війну, і про національну трагедію репресованого народу. Можна лише здогадуватися про емоції, що вирували тоді в душах підневільних радянських громадян. Натомість пропаганда штучно створювала і насаждала міф про народ-зрадник. Отруйні наслідки вживлення цього міфу у свідомість радянських громадян даються взнаки й донині.

Важкою працею й величезними жертвами переселенців Крим був відбудований і перетворений на перлину садівничої, виноробної, ефірно-олійної та курортної промисловості. Не буде перебільшенням твердження, що на зміцнення іміджу Криму як все-союзної здравниці працювали не лише всі мешканці півострова, а й значна частина материкової України: саме через неї пролягали й нею обслуговувалися транспортні комунікації, електричні та інформаційні мережі, для безперебійного постачання Криму питною водою був втілений у життя епохальний проект спрямування дніпровської води в посушливий кримський степ. У вузах, училищах і технікумах України здобула освіту переважна більшість працівників кримських здравниць, навчальних і лікарняних закладів, наукових і науково-дослідних установ, архівів і музеїв, заповідників і Ялтинської кіностудії. Нині мало хто згадає, що наприкінці 1953 р. на весь Крим було тільки 3 хлібних, 18 — м'ясопродуктових, 8 — молочних, 28 — книжкових магазинів, 2 магазини з продажу тканин, 9 — взуття, 5 — будівельних матеріалів. Овочі та картоплю можна було купити лише на ринку. Переважна більшість так званих курортів гостро потерпала від нестачі питної води. Зруйнований на 40% під час війни житловий фонд практично не відновлювався.

Приєднання Криму до УРСР розпочало новий етап етнонаціональної історії півострова. Широкомасштабна переселенська програма, інфраструктурна розбудова, що її супроводжувала, стали підосновою його стрімкого відродження й розвитку. На 1959 р. людинність півострова становила 1201,5 тис. проти 1126, 2 тис. у 1939 р., а в 1989 р. становила 2430,5 тис. В етнічній структурі переважну більшість становили росіяни й українці, оскільки навіть після засудження культу особи та в часи перебудови уряд СРСР забороняв нащадкам депортованих повернутися на батьківщину.

Ситуація докорінно змінилася в останні роки існування СРСР. Погром у Ферганській долині влітку 1989 р. змусив десятки тисяч кримських татар явочним порядком переселятися на землі предків. За переписом 2011 р. їх було вже 243 тис. Поступово, хоча не в таких масштабах, на півострів поверталися також нащадки решти репресованих народів. Українська влада багато зробила для їхнього облаштування, забезпечення роботою, набуття громадянства та громадянських прав. Слід наголосити, що таку кількість репатріантів за роки незалежності не прийняла жодна з колишніх радянських республік. У складі України Крим здобув право суб'єктності у політичному житті та широку автономію. Так само особливий статус, згідно до Конституції, мав Севастополь. Разом з тим, докорінна зміна етнополітичної ситуації в Криму в контексті складного й болісного перехідного періоду, що супроводжував розбудову незалежної України, перетворилася на фактор перманентної політичної нестабільності. Адже низка політичних сил не лише в Україні, але й за її межами існувала за рахунок міцно вживлених у масову свідомість ідеологічних

стереотипів та невирішених соціальних питань. Це не лише не сприяло гармонізації взаємин сусідніх народів, а й культивувало зерна розбрату між ними.

Події останнього часу підтверджують цю думку. Із подивом загалом толерантне суспільство побачило, як оживають і набирають вбивчої сили ідеї про зверхність одного народу над іншим, про належність території, що є невід'ємною частиною України, іншій державі. Здавалося б, за цей час мали місце безліч перемог і здобутків, які є предметом гордості та наслідком спільної долі народів, що населяють Крим. Однак невпинно розповсюджувалися конфронтаційні настрої, які вміло підживлювалися та культивувалися і, зрештою, створили сприятливі умови для відторгнення Криму від України і включення його до складу РФ. Отже, одних лише гасел про братерську єдність та інтернаціоналізм, як показав історичний досвід, виявилось замало. Так само, надто мало пересічні мешканці Криму та України знають про спільні сторінки історії, культуру, побут та звичаї свої та своїх сусідів. Адже історія Криму та народів, що становлять його сьогоднішнє етнічне обличчя, невичерпна. У ній багато ще недослідженого, багато й такого, що вже ніколи не буде дослідженням унаслідок відсутності або цілеспрямованого знищення джерел. Однак, і того, що достеменно відомо нині, достатньо, аби стверджувати: у причорноморському цивілізаційному просторі Крим і південно-західні руські (згодом — українські) землі перебували в одній системі координат. Це був не простий процес. Змінювалися епохи, економічна, політична та інституційна моделі їх існування, накопичувалися історичний досвід і традиції, урізноманітнювалися форми і контакти між людьми (від конфронтаційних до лояльних і дружніх). Адже сила зброї — це лише один із можливих інструментів вирішення питань, пов'язаних із територією, формуванням життєвого і навіть духовного середовища. Спектр цих факторів є незрівнянно ширшим, стійкішим та універсальнішим. Щоб зрозуміти це, достатньо уважно та неупереджено заглибитися, зокрема, в історію України, Росії, Криму, Туреччини, ряду Балканських країн. Сподіваємося, що наша книжка сприятиме усвідомленню цієї думки, спонукатиме читача до критичного ставлення до існуючих ідеологічних кліше та стереотипів, а також плекатиме толерантне ставлення до народів, що мешкають поруч.

І насамкінець. Пропонована праця належить до окремого жанру науково-популярної літератури. Вона побудована у форматі запитань і відповідей, що, на нашу думку, дає можливість рельєфніше відтінити знакові віхи історії Криму та її взаємозв'язків з іншими частинами України в античну та середньовічну добу, новий і новітній час. Безперечно, не на всі питання допитливий читач знайде відповідь. Адже попереду — складна та кропітка робота вчених над реконструкцією і поглибленим вивченням складних питань історії України та її невід'ємної частини — Криму. ■

Валерій Смолій